

УДК 101.1

Попович О. В.

БІОГРАФІЯ ЯК ФЕНОМЕН ТА ОБ'ЄКТ КУЛЬТУРИ

Спираючись на культурологічний аналіз біографії, автор виявляє нові зрізи розуміння біографії як об'єкта культури та визначає її складові: вчинок, випадок, подія, життєвий шлях, із яких формується суб'єктивна картина життєдіяльності людини.

Ключові слова: біографія, життєпис, об'єкт культури, життєвий шлях, ставлення особистості, феномен, суб'єктивна картина життєвого шляху.

Опираясь на культурологический анализ биографии, автор выявляет новые срезы понимания биографии как объекта культуры и определяет её составляющие: поступок, происшествие, событие, жизненный путь, которые формируют субъективную картину жизнедеятельности человека.

Ключевые слова: биография, жизнеописание, объект культуры, жизненный путь, отношения личности, феномен, субъективная картина жизненного пути.

New aspects of interpretation of biography, as a cultural phenomenon were discovered, guided by the analysis of biography as a phenomenon of culture. The analysis also was performed for its components: an act, an incident, an event, a course of life, comprising a subjective picture of individual's course of life.

The keywords: biography, life description, object of culture, course of life, personal relations, phenomenon, subjective picture of a course of life.

Українська гуманістика – це складне, багатоаспектне, динамічне явище, що постійно збагачується новими проблемами, принципово важливими для її подальшого розвитку. До таких проблем, на нашу думку, слід віднести проблему біографії в найширшому тлумаченні цього феномену, що присутнє в сучасному теоретичному просторі: біографія, «творча» та «буттєва» біографія, біографізм, біографіка.

Своєрідним поштовхом для введення проблеми біографії в теоретичний ужиток в українській гуманістиці стала монографія О. Валевського «Основания биографики» [1]. Ґрунтовне дослідження українського філософа спиралося на досить потужну традицію виявлення творчо-пошукового потенціалу «біографіки» – термін, яким оперує О. Валевський. Традиції вивчення біографії дійсно потужні і сягають своїми витокami «життеписів», зокрема «Життепису найвідоміших живописців, скульпторів і зодчих» Дж. Вазарі. У середині ХІХ ст. відомий літературознавець Ш. Сент-Бьов обґрунтовує біографічний метод, що згодом починає відігравати важливу роль в розвитку французької психології та естетики. Пізніше своєрідним етапом у розвитку проблеми біографії стає концепція патографії П. Мьобіуса, засадничі принципи якої активно підтримали З. Фрейд та його послідовники.

Окрім означеного, у європейській традиції протягом ХІХ – початку ХХ ст. досить впливовою виявилася тенденція зіставлення або ототожнення феноменів «біографія» і «життя». Опонуючи класичному раціоналізму, В. Дільтей, Ф. Ніцше, А. Бергсон, О. Шпенглер та інші представники новітньої філософії зверталися до

життя як первинної реальності, у яку людина вплетена множинними зв'язками. Поступово поряд із поняттям «життя» актуалізується і поняття «життєвий шлях».

На нашу думку, особливу увагу слід звернути на процес введення в поле концепту «життя» проблему творчості, що створювало нову перспективу аналізу, у якій можливе розгортання онтологічних структур культури як дійсності людини. Але оскільки розуміння життя в зазначених авторів не було остаточно визначеним, а бачення людської реальності було водночас і багатобічним, і суперечливим, це призвело до формування протилежних поглядів. Така ситуація вплинула на розвиток психології та частково культурології, на теренах яких і дотепер досить активно проводяться дослідження життєвого шляху особистості з метою визначення онтологічних засад її буття та поступу.

Сьогодні і в європейській, і в російській літературі накопичено значний теоретичний матеріал щодо вивчення різних аспектів проблеми біографії. Виокремлюючи досвід українських науковців, можна стверджувати, що їх зацікавленість у дослідженні означеної проблеми дозволяє говорити про існування певних тенденцій її постановки та вирішення. Зазначимо, що різні аспекти проблеми біографії, окрім вже названої нами монографії О. Валевського, проаналізовано в роботах І. Вернудіної, Т. Ємельянової, Н. Зборовської, Л. Левчук, Г. Макаренка, О. Оніщенко, Володимира Панченка, К. Семенюк та ін.

Систематизація теоретичних пошуків українських авторів дає можливість говорити про існування певних термінологічних розходжень. В активному обігу в науковців і поняття «біографія», і «біографізм», і «біографіка», і «біографічний метод». Водночас простежується і різне «прочитання», так би мовити, змісту й обсягу біографії як теоретичної проблеми. Так, Т. Ємельянова вважає, що «склад сучасного біографічного тексту принципово змінився, тобто така форма його організації та структурування, як „життепис”, уявлення окремого життя окремим автором, відійшла у минуле. Сучасна біографія є результатом реконструкції декількох дослідників, які дотримуються різних поглядів. Біографічний текст сьогодні є поліжанровим. Можливо, навіть трансформується саме поняття авторства біографічного тексту. Він не стає, зрозуміло, позаавторським, скоріше, подібний стан можна визначити як поліавторство» [2, с. 25].

Водночас Т. Ємельянова, яка розглядає біографію як «особливий тип знання, а саме – знання особистісної індивідуальності», відокремлює біографію, що виконує «функцію фіксації життєвого шляху», від біографії, яка здатна на «цілісну реконструкцію індивідуальності». Така позиція близька до точки зору К. Семенюк, яка на прикладі аналізу життя Ольги Кобилянської вводить константи «творчої» та «буттєвої» біографії. Знання про людину вимагає, на її думку, органічного поєднання цих констант.

Дещо інші наголоси в проблемі біографії робить Л. Левчук, для позиції якої, по-перше, характерний принцип жорсткої персоніфікації матеріалу, а по-друге, використання традицій фрейдівської моделі патографії. Свідченням цього є низка її статей, присвячених настільки ж естетиці, наскільки ж і життєвому шляху, мотивам, прихованим стимулам творчої активності конкретних діячів української культури, а

саме Г. Хоткевича, К. Малевича, М. Вороного, М. Семенка.

Науковою новизною та творчою пошуковістю позначений аналіз проблеми біографії в дослідженнях О. Оніщенко, зокрема в її монографії «Художня творчість: проект некласичної естетики» [3]. У загальній тезі позиція О. Оніщенко збігається з принципом розгляду біографії в контексті проблем творчості. Наразі дослідниця вважає, що цей принцип набуває особливих рис в умовах періоду некласичної естетики, який при вивченні художньої творчості «відкриває принципово нові можливості для дослідницької роботи, що не тільки передбачає активізацію розвідок на теренах наукового діалогу, а й спонукає науковців до всебічної реалізації принципу теоретико-практичного паритету» [3, с. 146].

На думку О. Оніщенко, до змін, які відбуваються в умовах некласичної естетики, «має дотичність і біографічний метод». Його застосування «не перетворюється на самоціль, а дає змогу вийти до інших методологічних і теоретичних контекстів, зокрема до опрацювання... понятійного ланцюжка: *біографізм – самоаналіз – твір мистецтва*, що за умови дотримання теоретико-практичного паритету може стати поштовхом для концептуалізації матеріалу» [3, с. 146]. Зрозуміло, що всі означені складові «понятійного ланцюжка» відіграють специфічну і самостійну роль щодо розкриття природи «творчої особистості» – поняття, яке також представлено в концепції О. Оніщенко. Проте особливої ваги в її міркуваннях набуває поняття «самоаналіз митця», оскільки дослідниця застосовує біографічний метод і його складову – біографізм, пропонуючи досвід персоніфікації в процесі розгляду творчої спадщини Клауса Манна, Генрі Міллера та Лукіно Вісконті. Наразі поняття «митець» може бути замінено на поняття «вчений» чи «політик», а суть і значення феномену «самоаналіз» аніскільки не зменшиться. На нашу думку, спираючись на напрацювання О. Оніщенко, доречно в подальшій теоретичній роботі аргументувати, так би мовити, «надпрофесійну» сутність біографічного методу, а також розширити сферу застосування феномену «теоретико-практичний паритет», який аж ніяк не обмежується лише художньою творчістю.

Межі статті на дозволяють нам торкнутися всіх аспектів проблеми біографії в її інтерпретації українськими науковцями, тому лише підкреслимо, що філософський, естетико-психологічний, мистецтвознавчий аспекти представлені досить переконливо. Водночас практично поза увагою фахівців залишається культурологічний аспект цієї проблеми, який, на наше глибоке переконання, потребує уваги і послідовного розгляду.

Зазначимо, що в культурології до категорії «культурний об'єкт» прийнято відносити дискретні продукти, принципи та процеси людської діяльності, культурно-історичні епохи, усталені соціальні групи та окремі особистості як представники певних культур. Сучасний російський культуролог А. Флієр, проголошуючи людину особливим культурним об'єктом, диференціює особистість та індивідуальність. Особистість науковець розглядає як носія сукупності соціальних статусів і ролей, як «абсолютно унікальне поєднання елементів соціального досвіду, специфіка композиції якого обумовлена різноманіттям умов свого формування та творчою спроможністю індивіда до інтерпретацій, наділенню об'єктів та подій змістами,

проектування себе назовні тощо...» [4, с. 192].

На відміну від особистості, індивідуальність, за А. Флієром, це носій унікального у своєму роді поєднання генів представника виду *Homo sapiens*, який має виражені фізичні та психологічні особливості. А. Флієр зазначає, що особистість «створює неповторний світ артефактів культури, натомість індивідуальність – виконує культурні норми» [4, с. 192].

Зрозуміло, що будь-які артефакти людської творчості є культурними феноменами, що заслуговують на увагу, тому ми поділяємо думку про недоцільність вводити в культурологічний дискурс поняття «життєпис». Вивчаючи протягом останніх років проблему творчості в її філософському та психологічному вимірах, ми дійшли висновку, що питання розвитку творчої особистості мають бути інтегровані в широкий культурологічний контекст, у якому особистість виступає як культурний об'єкт, що формується під впливом самостворення та самодетермінації. І хоча сучасну філософію, що напружено досліджує підвалини людського буття, важко обвинувачувати в розумінні людини як ізольованого індивіда, її категоріальний апарат потребує подальшої розробки теоретичних концептів, які б дозволяли вивчати особистість із урахуванням її життя та життєдіяльності. У контексті означеного постає необхідність концептуалізувати такі поняття, як «шлях», «життєвий шлях», «доля», «суб'єктивна картина життєвого шляху», «вчинок», «подія».

Зазначимо, що в суспільній свідомості поняття «шлях» має символічне значення долі та самореалізації. Традиційно доля вбачається шляхом, із якого не можна зійти. Розглянута як концепт всезагальних зв'язків, доля стає однією з універсальних категорій культури, що разом з іншими слугує створенню моделі світу, за допомогою якої людина сприймає дійсність та будує образ світу. А. Гуревич, досліджуючи середньовічну культуру, переконливо довів, що інтерпретація успадкованих від попередньої епохи категорій картини світу, сформованих у процесі практичної діяльності людини, багато в чому визначають її поведінку. Однією з таких категорій є категорія долі, яка, на думку О. Лосєва, виступає як повністю реальна, абсолютно життєва категорія.

Ідея долі передбачає певний зв'язок подій у житті людини, який із необхідністю приводить до *визначеного*. Дія долі поширюється не тільки на теперішній час, а й на минуле та майбутнє. У цьому сенсі всі етапи долі є обов'язковими. Це розуміється так, що життя окремої особистості не є випадковим, і – як явище закономірне – може бути не тільки описаним, а й поясненим. Це переконливо обґрунтувала психолог Віденського психологічного інституту Ш. Бюлер, яка, підкреслюючи унікальність життя кожної людини, наголошує на проблемі життєвого шляху. Вона чи не перша усвідомила цей концепт як проблему та поєднала біологічний, психологічний та історичний час життя особистості в єдиній системі координат.

Витоки розвитку особистості Ш. Бюлер вбачає у її природженому спрямуванні до самоздійснення, до самовиконання, до всебічної реалізації «самої себе», можливої тільки завдяки *творчості, творенню* (курсив наш – О. П.) Вивчення життєвого шляху, за Ш. Бюлер, має три напрями: 1) дослідження об'єктивних умов життя особистості та послідовності головних подій, що розгортаються *зовні* людини;

2) вивчення еволюційних процесів *внутрішнього* світу особистості; 3) дослідження самоздійснення людини як підсумку її життєвого шляху [5, с. 154–158].

На нашу думку, в позиції Ш. Бюлер яскраво відбито культурологічний вимір розуміння життєвого шляху людини, який провокує численні методологічні питання, серед яких і визначення нової предметної галузі – культурології особистості на засадах культурно-історичного підходу, який дозволяє виокремити не тільки ще не досліджені аспекти культурної детермінації життя особистості, а й нові дискурси, у яких можлива побудова онтології світу, у якому людина здійснює культурні зміни. Одним із ключових понять у такому контексті може стати поняття «доля».

Зазначимо, що перші спроби осмислення поняття «доля» (*heimarmene*) сягають часів стоїків, які підкреслювали розумність космосу, що має власне, суб'єктивне самовідчуття, відповідальне за нерозумне й випадкове в космосі. За Проклом, доля не є ані особливістю речей, ані загальним послідом космічних зв'язків, ані душею в її співвідношенні із зовнішнім, ані природою, ані розумом. Вона є вищою за всі ці визначення. Як підкреслює О. Лосєв, її неможливо вважати тільки чимось надбуттєвим або надрозумним, оскільки вона є порядком та структурою речей.

Прокл, як відомо, розрізняє *адрастію* (неминучість), *ананку* (необхідність) та *хеймармену* (долю): «Перша категорія характеризує собою довічний розпорядок усієї ноуменальної галузі й характеризується Проклом як „інтелектуальний” момент. Друга категорія вже виводить нас за межі розуму й спонукає характеризувати її як „надкосмічну”, тобто таку, що є узагальненням усього космічного життя. І нарешті, свою третю категорію долі Прокл іменує як „внутрішньокосмічну”» [6, с. 20–21]. За Проклом, усі види долі мають спільну характеристику: це порядок речей або структура буття, що має свою ієрархію. Найвищий її ступінь вказує на необхідну послідовність у сфері чистої думки; другий ступінь – це структура космосу як цілого і третій – це структура всього, що фактично відбувається всередині космосу. Отже, доля не є ані розумом, ані душею, ані космосом, ані природою. О. Лосєв зазначає: «Це – неподільна тотожність розумного та позарозумного первенів, що подана не тільки у вигляді загального принципу, але й у вигляді структури усього буття...» [6, с. 21].

Особливість концепту долі в античності полягала в тому, що його зміст водночас охоплював як загальні світоглядні принципи культури, так і сферу індивідуального, особистісного буття людини. Подальша заміна поняття «доля», яке було одним із головних предметів рефлексії над буттям особистості, на поняття «причинність» призвела до появи антиномій свободи і необхідності та в цілому унеможливила аналіз особистісної реальності в її зв'язку із зверхособистісною реальністю.

Пізньюантичне розуміння долі, яка була символом усього, що трапляється з людиною без її особистої волі, було реінтерпретовано у 30-ті роки XIX ст. представниками романтизму, які тлумачили це поняття не тільки як неповторний життєвий шлях людини в його завершеності та єдності, а як одиничний, неповторний, індивідуальний життєвий шлях конкретної людини, яка має волю. Для романтиків доля вже не виглядає зовнішнім первенем, що впливає на неї неконтрольовано. Видовими проявами долі стають *вдача*, *участь*. Поширюється уявлення, що людська воля, як вільна, спроможна впливати на долю, змінюючи її прояви. Із цього можна

зробити висновок, що людина має поставати вище за свою долю, брати її до своїх рук, оскільки «людина або більша за свою долю, або менша за свою людяність» [7, с. 424].

У сучасній українській гуманістиці проблеми життєвого шляху та долі трансформовано, переважно, до сфери філософії культури, де, на жаль, послідовно не розроблялися. У працях В. Іванова, Є. Головахи, В. Козловського та інших був сформований філософсько-психологічний концепт «життєвий світ» людини. Продуктивною, на нашу думку, була і спроба групи українських науковців під керівництвом Л. Сохань обґрунтувати концепцію життєтворчості. У підвалини цієї концепції було покладено уявлення про життя людини як процесу її духовно-практичної діяльності, спрямованої на творче проектування та здійснення її життєвого проекту. Розробляючи, здійснюючи та коригуючи свій життєвий сценарій, особистість опановує мистецтво життя як особливе уміння, що базується на глибокому знанні життя, розвиненій самосвідомості та володінні системою засобів, методів і технологій життєтворчості [8].

Слід зазначити, що залишати поза увагою феномен «життєвий світ» було б не доцільно, адже, як правило, у культурологічному дискурсі людська особистість розглядається саме в контексті створеного нею життєвого світу. Послугуючись припущенням відомого психолога С. Рубінштейна щодо виходу життєвого шляху за межі повсякденного, емпіричного процесу, який під впливом активного ставлення до життя людини отримує напрямок та рух, спробуємо простежити роль біографії в культурному розвитку особистості. Об'єктом для подальшого теоретичного обговорення буде життєвий шлях як траєкторія її «пересування» життєвим світом.

Традиційно як одиниці виміру життєвого шляху обиралися «події», що поділялися на зовнішні та внутрішні. При цьому лінії зовнішніх та внутрішніх подій тягнулися паралельно, так і не перетинаючись, не виявляючи можливого зв'язку. У свою чергу, послідовність подій не пов'язувалася з етапами досягнень особистості – продуктами її творчості. Означені питання знайшли послідовне висвітлення в позиції відомого психолога К. Абульханової-Славської.

Підкреслимо, що питання, які ми розглядаємо, найвиразніше представлені в роботах психологів, що, врешті-решт, «працює» на поглиблення психологічного, а не культурологічного аспектів. Значною мірою завдяки дослідженням С. Рубінштейна, Б. Ананьєва, А. Асмолова, Д. Леонтєва розширюється понятійно-категоріальний апарат. Завдяки роботам С. Рубінштейна введено в ужиток поняття «суб'єкт життєвого шляху», «життєві відносини особистості», що дозволило зрозуміти параметри зіставлення людського й суспільного життя. Життєвий шлях стає усвідомленою й осмисленою людиною об'єктивною дійсністю її життя, а одиницею життя – життєве ставлення людини до явищ її буття. Спроможність самовизначатися щодо цілісної ходи життя розуміється як прояв суб'єкта. На думку С. Рубінштейна, до структури життєвого шляху належать ті факти й учинки, які визначають становлення індивіда як особистості, оскільки життєвий шлях неможливо зрозуміти тільки як сукупність окремих дій, подій, продуктів творчості. Його необхідно розглядати як ціле, незважаючи на те, що в кожний момент людина включена в певні ситуації, здійснює окремі дії. Для розкриття цілісності життєвого шляху необхідно не лише

виокремлювати його конкретні етапи, а й ураховувати як попередній етап готує та впливає на наступний.

Як одиниці виміру життєвого шляху людини як суб'єкта життя С. Рубінштейн запропонував поняття «життєві відносини особистості», структура якого включає в себе: 1) ставлення до предметного світу; 2) ставлення до інших людей; 3) ставлення до самої себе. Складність поняття «життєві відносини особистості» полягає і в тому, що ним «покриваються» й особливі світоглядні складові, зокрема життєві почуття. У такому контексті позиція С. Рубінштейна може бути доповнена ідеєю Б. Ананьєва щодо існування «суб'єктивної картини життєвого шляху», яка передбачає поділ життєвого шляху на фази, що визначаються певними історичними фактами, здатними змінювати життя людини. Наголос на феноменології життєвого шляху визначив подальше опрацювання понятійно-категоріального апарату дослідження означеної проблеми. Б. Ананьєв увів в ужиток поняття «подія», «обставина», «власне середовище розвитку», «індивідуальний спосіб життя» та ін.

Наголошуючи на процесі природування нових понять щодо з'ясування сутності біографії, долі, життєвого шляху та ін., звернемо увагу на статтю М. Епштейна «Поступок и происшествие» [9]. Перш ніж ми її прокоментуємо, доцільно наголосити на терміні «происшествие», адже його україномовний еквівалент – це «подія». Водночас «поступок» – «вчинок» – це надзвичайно вагоме поняття, яке, принаймні українські психологи (В. Роменець, І. Маноха), традиційно розглядали як засадниче щодо адекватної оцінки внутрішнього світу людини, а так званій «вчинковий принцип» В. Роменець узагалі поклав у відтворення історії психології. Наразі М. Епштейн намагається в спільному контексті розглянути «вчинок» і «подію», долучивши до них ще й поняття «випадок» та «пригода». Спроба філософа оперувати цими різнорівневими поняттями створює ситуацію теоретичної строкатості, оскільки до сьогодні не існує чіткого відпрацювання ані їх змісту, ані їх об'єму. М. Епштейн намагається розмежувати «події», які здійснює сама людина, – обрання професії, розбудова власної родини – та «вчинки». Наразі подія, на його думку, виступає і вчинком: вони задаються суб'єктом дії, людиною, яка приймає остаточне рішення. Іншим зрізом є «пригода» (випадок), тобто подія, у якій людина є об'єктом чужої волі або жертвою збігу обставин – аварія, катастрофа, епідемія та ін.

На нашу думку, найбільш цікавою є спроба М. Епштейна розглядати ситуацію, коли події здійснюються не за волінням окремої людини, але й не випадково. Вони здійснюються «в силу тієї закономірності, з якою *вчинки* людини призводять до певних *випадків* у її житті» [9, с. 65–66]. Події такого типу теоретик називає *здійсненнями*, у яких «ніби завершується та або інша дія, що була розпочата людиною за власною волею, або потім вийшла з-під її відому та контролю. *У здійсненнях те, що здійснює сама людина, потім здійснюється із нею самою*» [9, с. 66]. Здійснення відрізняється від вчинків та випадків тим, що ніби містить у собі власне початок та кінець, виявляючи дію долі протягом усього його плину.

Учинки та пригоди, вважає М. Епштейн, це також у своїй суті здійснення, але неповні, із загубленими початками й кінцями. Так, учинок – це здійснення із невизначеним кінцем, а пригода – це здійснення із невизначеним початком. Тільки

здійснення, що замкнені в часі людського життя, мають стосунок до життєвого шляху. Продовжуючи логіку М. Епштейна, можна зробити висновок, що віднесення біографічного факту до «події» чи «випадку» залежить від того, чи був суб'єкт таким, що здійснював або потерпав від нього. Наразі в обох випадках суб'єкт, що пережив це, не лишається таким, яким був до здійснення.

Проведений нами аналіз проблеми біографії із залученням низки дотичних до неї питань доводить, що з позицій культурології теоретизування з цієї проблеми необхідно проводити з оглядом на обумовленість біографії, життєвого шляху особистості історичними умовами, способом життя особи, її культурним середовищем, економічними, ідеологічними, правовими та іншими чинниками, визначеними епохою її життя. На нашу думку, це стає можливим завдяки появі в площині сучасної гуманістики такої науки, як культурологія, де особистість розуміють у єдності її поведінки та наслідків присвоєння нею культури (як суб'єкта культурної діяльності).

Література:

1. *Валевский А.* Основания биографики / А. Валевский. – К., 1993.
2. *Смельянова Т.* Біографізм як засіб інтерпретації творчої індивідуальності: Макс Дессуар / Т. Смельянова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : щоквартальний науковий журнал. – № 1. – 2011.
3. *Оніщенко О.* Художня творчість: проект некласичної естетики / О. Оніщенко. – К., 2008.
4. *Флиер А.* Культурология для культурологов : учебное пособие для магистрантов, аспирантов и соискателей, а также преподавателей культурологи / А. Флиер. – М., 2009.
5. *Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира : 1-я Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии : материалы сообщений / под ред. Д. Леонтьева, Е. Мазур, А. Сосланда – М., 2001.*
6. *Лосев А.* История античной философии в конспективном изложении / А. Лосев. – М., 1989.
7. *Бахтин М.* Эпос и роман / М. Бахтин // Бахтин М. Литературно-критические статьи / М. Бахтин. – М., 1986.
8. *Жизненный путь личности: вопросы теории и методологии социально-психологического исследования / под ред Л. Сохань. – К., 1987.*
9. *Эпштейн М.* Поступок и происшествие. К теории судьбы / М. Эпштейн // Вопросы философии. – № 9. – 2000.